

Dorothee Sölle - Lezing Assen 11 april 2024

Wie ben ik?

Dat is een vraag, die iemand die het beroemde gedicht van Bonhoeffer over “Wie ben ik?” kent wellicht beter niet profaan zou willen beantwoorden.

Ik doe het toch maar:
Andreas Wöhle,
geboren in Duitsland,
maar ik ben al langer in NL en andere buitenlanden
dan ik ooit in Duitsland heb geleefd.
Ik ben theoloog,
gepromoveerd op de theologie van Luther,
en ik werk als Luthers predikant te Amsterdam.

Op dit moment (en al een paar jaar lang)
ben ik president van de Lutherse Synode
en ondertussen ook al weer een tijd lang
docent Lutherse theologie aan de PThU...

Ik heb enkele jaren “bij en met”
Dorothee Sölle gestudeerd.

Ik ben bij haar student-assistent geweest
begin jaren 80 in Hamburg,
en zij is voor mijn eigen ontwikkeling
als mens en theoloog
buitengewoon belangrijk geweest.

Daar heb ik ook recentelijk over geschreven,
in dat boek “Van de boom leren”,
en dat is vermoedelijk aanleiding geweest
om mij vandaag hier bij u uit te nodigen.

Qua ontwikkeling
is de tijd aan het einde
van de 60er en de 70er jaren
überhaupt een bijzondere tijd,
maar voor mij als jongere
is zij nog eens buitengewoon vormend geweest:
zowel in een existentiële
als ook in een gelovige zin van dat woord.

In die tijd,
ergens halverwege de jaren 70
las ik voor het eerst een boek van Dorothee Sölle:
DE HEENREIS...
Een boek dat menigeen in die tijd heeft geraakt

En dat boek,
de kennismaking met Dorothee Sölle en haar
geloof en theologie en poëzie...
en gesprekken daarover in de kerk
met jongeren en anderen,
hebben mij ertoe aangezet
om tenslotte ook zelf
theologie te willen studeren.

Wie is en was Dorothee Sölle,
die in diezelfde 60er en 70er jaren
in Duitsland
en ook al gauw internationaal
probeert
de kerk wakker te schudden
en bij de gebrokenheid van het bestaan te bepalen?

Welnu,
zij was allereerst
een scherpzinnige en taalmachtige,
maar tegelijk in optreden
ietwat schichtige vrouw,
die in die jaren 60 en 70 begon
de brokstukken van de geschiedenis
te herschikken
en de scherven van een gebroken Godsbeeld
op te ruimen.

De puinhoop van een vernietigende oorlog
die nog overal nagalmde,

... al probeerde de samenleving
er krampachtig
en zo gauw mogelijk overheen te leven.

Hoe zij daar bij gekomen was,
bij het puinruimen?

Dat verhaal begint inderdaad eerder.

Geboren werd Dorothee in 1929,

voor de oorlog.

Zij groeide op
in de nogal beschermde omgeving
van een burgerlijk gezin...

Ik weet niet wat u op deze foto ziet?

Ik herken daarop
een kwetsbare jonge vrouw,
intelligent,
maar juist daarom wellicht ook extra kwetsbaar,
als je beseft dat zich om haar heen
in die tijd het lompe fascisme breed maakt.

Een jonge vrouw met verwachtingen
ten aanzien van het leven.

“Verwachting” ...
dat is dan ook de basismelodie
van deze tijd
en van deze foto
en van deze jonge vrouw:

Een melodie van
verlangen naar schoonheid en helderheid en waarheid.

Maar dan opent zich
de behoede setting
van het gezin waarin Dorothee leeft.

En de waarneming van de Shoah breekt binnen.

De jonge vrouw stelt vragen,
en ze ervaart het uitwijken,
het ONTWIJKEN van de anderen.

Zij probeert dat wat ze hoort en ziet
te rijmen met haar geloof.
Maar dat werkt voor haar niet meer.

De verschrikkingen van de tweede wereldoorlog
en de Shoah
ontmaskeren
voor de scherpe geest van deze jonge vrouw
elk theïstisch Godsbeeld:

Elk idee
dat God er “gewoon IS”,
zo als een ding is,
of een eeuwig wezen...

Dat idee wordt voor haar
voorgoed onhoudbaar.

Des te pijnlijker lijdt zij,
... bijna lichamelijk,
aan de krampachtige pogingen van haar kerk
om dat beeld toch nog te redden.

En zij lijdt
aan de pogingen van de samenleving
om toch zo spoedig mogelijk terug te keren
tot een ongebroken normaliteit.

Het is deze pijn
en een plaatsvervangende schaamte,
die haar bewegen,
en die de bron zijn
van haar onophoudelijk blijven zoeken.

‘GOD IS DOOD’
- de fameuze slagzin
in het verlengde van het denken
van Friedrich Nietzsche en andere existentialisten -
Deze zin
krijgt bij haar de vorm
van het denken over
‘een theologie na de dood van God’
en van:
‘en wijze om atheïstisch in God te geloven’.

Dat wil zeggen:
Niet meer spreken over en geloven in
de “theos” van weleer... (theo-logie)

Die “theos”
die vanaf een afstand het aards gebeuren gadeslaat,
die is voorgoed gebroken en gestorven...

Sölle vertolkt daarmee een nieuw geluid
maar tegelijk ook een diep religieus
uit pijn en geloof geboren verlangen.

Maar:
Als je dat verlangen wel voelt
maar er geen taal meer aan beantwoordt...

Hoe vind je vervolgens
vaste grond onder de voeten
om er een religieus huis op te bouwen ...

...op de ruïnes van een verwoeste stad?

In haar eigen tastende pogingen
tot religieuze taal
keert zij Bonhoeffers perspectief
op z'n kop...

Bonhoeffer, die ooit schreef over
'*verzet en overgave*'

Zij ontdekt voor zichzelf
in de formule
'*mystiek en verzet*'
een nieuwe vorm en andere vorm
van gelouterd geloven.

Zij beschrijft mystiek
eens niet
als een zich zelf verliezen in de ziel,

maar als een zeer concrete scholingsweg,

waarbij de 'heenreis'
(het loslaten van ego en vorm)
noodzakelijk is,

om bij de terugreis
(het politiek verantwoorde leven)

heldere keuzes te kunnen maken,
die niet van de waan van de dag afhangen,
maar die geworteld zijn
in de ervaring
dat GOD 'TUSSEN MENSEN GEBEURT'.

Sölle democratiseert zo,
als theologe en publiciste,
in haar teksten en gedichten
de oude weg van de mystiek

als een weg voor 'gewone mensen',
voor wie deze weg
tot daar aan toe
steeds verborgen had gelegen
achter de muren
van een kerkelijk verkokerde geloofstaal.

En zij kiest daarbij toenemend
de taal van de poëzie

- om naar het geheim achter de woorden te tasten.

Zo als in dit gedicht:

Concentratie-oefening

*Als ik heel stil ben
kan ik vanuit mijn bed
de zee horen ruisen
maar stil zijn is niet genoeg
ik moet ook mijn gedachten losmaken van het land*

*Het is niet genoeg
de gedachten los te maken van het vasteland
ik moet ook mijn ademhaling aanpassen aan de zee
omdat ik bij het inademen minder hoor*

*Het is niet genoeg de adem aan te passen aan de zee
ik moet ook mijn handen en voeten hun ongeduld ontnemen*

*Het is niet genoeg
handen en voeten te kalmeren
ik moet ook de beelden van mij weggeven*

*Het is niet genoeg
de beelden weg te geven
ik moet ook ophouden met moeten*

*Het is niet genoeg
met moeten op te houden
zolang ik mijn ik niet verlaat*

*Het is niet genoeg
het ik te laten varen
ik leer vallen*

*Het is niet genoeg
te vallen
maar terwijl ik val
en mezelf ontzink
houd ik op
de zee te zoeken
omdat de zee nu
de kust heeft verlaten*

*in mijn kamer kwam
en mij is*

Als ik heel stil ben

(Van de boom leren, 82v)

Vanuit een zo beschreven waarneming van
'zijn en denken'
stelt zich voor Sölle de vraag:

Hoe vertaal je deze beweging
van het loslaten
van alle fake-realiteit

naar de terugreis:
... naar een geleefd geloof
als politiek engagement?

En Sölles levenskompas in deze is:

Door consequent daar te zijn
en daar te zoeken,
waar mensen worden vermalen
door de structuren van systemisch onrecht!

Dat is,
existentieel gedacht en traditioneel geformuleerd,
waar God gevonden wil worden!

Het oude beeld van de gekruisigde God
- een radicale vorm
van Luthers' theologie van het kruis -

wint op deze wijze
voor haar nieuwe betekenis -

Al zal zij haar hele leven blijven worstelen
met Luther
en de vertolking van diens theologie
door de kerk van haar tijd.

Voor haar betekent dit:
je engageren waar mens en schepping worden bedreigt.

En de waarheid opzoeken
daar waar deze pijn doet,
- bij de slachtoffers!

De slachtoffers,
dat zijn in de jaren 60/70
voor haar allereerst
de onderdrukings- en bevrijdingsverhalen
van mensen in Latijns Amerika.

Daar
(in Chile allereerst, later in Nicaragua)
leer je,
zo zegt Sölle,
het ware gezicht kennen
van de ideologieën,
die de WELVAART
hebben verstaan en invullen als
- de welvaart van enkelen op kosten van velen.

Zij scherpt haar
theologische en maatschappelijke analyses
in de solidariteit met de bevrijdingsbewegingen,
en met exponenten van die beweging
zo als Ernesto Cardenal en anderen.

En zo vormen zich voor haar
theologische thema's die haar werk bepalen.

Dat is allereerst
dat theologie na Auschwitz (en alles wat volgde)
niet dezelfde kan zijn als daarvoor...

De ongebroken God van een kerk
die deel is geworden (en gebleven)
van het heersend regime van de samenleving,

... die God is dood,
is gestorven in Auschwitz...

...gestorven ook
in alle vormen van ontkenning van het falen
van de mensen,
die op Auschwitz volgde.

Zij komt vervolgens
tot de enige voor haar nog denkbare
beschrijving van geloof:

God de mens,
zegt zij,...

God in Christus,
is meegegaan
met de alles verslindende dood
in Auschwitz.

God in Christus is daar gestorven:
in de gaskamers van de verschrikking...

Maar diezelfde God in Christus
is opgewekt uit de doodse dood.

En diezelfde Christus
houdt nu bij God de plaats vrij
voor ons mensen:

De plaats die wij
zijn geroepen, worden geroepen in te nemen,
door
ons eigen aandeel in het onrecht
te onderkennen,

en dat te vertalen in een leven,
waarbij geloof
en politiek engagement tegen onrecht
- in welke vorm dan ook -
bij elkaar komen...

Theologie en geloof,
zegt zij,
die niet OOK politieke consequenties hebben,
zijn in feite mythologieën...
... die ontmythologiseerd moeten worden.

En waar dat geschiedt,
ontmythologisering van geloof en theologie,
daar opent zich de weg
naar een nieuwe vorm van geloven en leven.

Een weg, waarbij mystiek en politiek
elkaar verdiepen en voortzetten,
en waarbij ook het lichaam en de lichamelijkheid
een ander - feministisch - thema van die periode
zowel mystieke als politieke betekenis hebben.

Maar goed, - hoe doe je dat?
Of gelovig uitgedrukt:

Hoe gaat dat:
Sterven met Christus - en Opstaan met Christus?

Het antwoord van Sölle is:

Door te herkennen dat LIJDEN
een transformatieve kracht is:

Door mee te lijden
met het lijden van de slachtoffers
openbaart zich de weg
naar leven en verandering.

En bij Bonhoeffer
... die andere Lutherse theoloog ...
en een van de weinige theologen
wier geloofsreflectie zich
ook ten overstaan van het fascisme

staande wist te houden...

Bij Bonhoeffer
en diens worsteling om een weg te vinden
tussen “*geduld en revolutie*”
leert Sölle,
dat kwetsbaarheid en overgave
zeer politieke houdingen zijn,
die leiden tot omkeer en bevrijding:

De bevrijding namelijk
uit het systeem van geweld
dat zichzelf zomaar voortzet.

Wij zijn NIET veroordeeld
om de geweld-structuren te herhalen
waarin wij ons bewegen
en die onze geschiedenis nu bepalen...

Dat “kunnen verbreken van het spiraal van geweld”
is iets dat zij ook herkent
in de toen actuele strijd
tegen apartheid in Zuid Afrika:

Een strijd
die systemisch onrecht onthult,

en die voor haar zo
een nieuw verstaan opent
van wat ‘zonde’ is,
en waar ‘genade’ te zoeken zou zijn.

In de Nederlandse context wordt Sölle,
onder meer bekend
door het
ook bij ons toen bekende fenomeen
van de 'politieke avondgebeden',

die zij samen met haar latere echtgenoot
Fulbert Steffensky
had opgestart.

Maar het meest bekend werd zij wellicht door,
en de meeste mensen
die het toen in 1985 gezien hebben
herinneren zich
een televisie gesprek met
Dorothee Sölle en Beyers-Naudé uit die tijd.

Tegen het einde van dat gesprek vraagt Beyers Naudé
naar
wat de persoon Dorothee Sölle
in haar strijd en haar geloof ten diepste draagt.

Sölles antwoord
en Beyers Naudés reactie
doorbreken vervolgens
alles wat normaliter
een TV interview kenmerkt:

Sölle:

*Ik moet nu denken aan het antwoord van een vriend die, toen ik in een
stemming van hopeloosheid was en het gevoel had dat het allemaal zinloos
was, dat we nooit iets zouden bereiken, mij vertelde van de kathedralen die*

in de Middeleeuwen gebouwd zijn. De meeste zijn gebouwd in de loop van tweehonderd jaar, sommige zelfs in driehonderd jaar. Dus de bouwers aan die kathedralen hebben in grote meerderheid nooit het gebouw klaar gezien. Zij hebben er nooit kunnen bidden, zij hebben nooit kunnen opkijken naar de ramen of naar andere schoonheden van dat werk waar zij hun leven aan besteedden. Deze vriend zei toen tegen mij: moet je horen Dorothee, wij bouwen een kathedraal van vrede, maar misschien zullen wij die ook niet zien. We zullen sterven vóóordat die voltooid is. En toch gaan we door met hem te bouwen, ook al zullen we nooit in dat gebouw wonen. Ik denk dat dat waar is en in zekere zin sluit het ook aan op wat ik u wilde vragen ... Ik wil ..., het is helemaal geen echt antwoord dat zich leent voor de televisie, als u dat vraagt, maar...

Leertouwer (de interviewer): *Dit is tóch een heel ongebruikelijk interview ...*

Sölle: *Ik wilde u vragen: geef me uw zegen broeder, - die heb ik nodig.*

Beyers Naudé (omvat Sölles handen): *Liefhebbende vader, op dit ogenblik van ons bijeenzijn, dat zo rijk aan betekenis voor ons is, dank ik u dat ik weet dat uw zegen op ons beiden rust, en op allen van ons, die zoeken naar waarheid en liefde en naar vrede voor de gehele wereld. Schenk ons die en help ons die te ontvangen en nooit meer kwijt te raken. Amen.*

(Van de boom 88v)

Een 'gelovig tafereel' op televisie!

Dat is iets dat zo helemaal niet wil passen
bij de activistische sfeer
van de jaren 60/70...

maar dat ten diepste de basis vormt
van hoe Sölle zich ook in die jaren
als mens en gelovige staande wist te houden.

Ik wil nog een ander gedicht van haar noemen
waar zich bouwstenen van geloof
laten vinden,

geloof dat niet verstomt
ten aanzien van de vervlakking
maar het geloof weet te verwoorden
in de taal van het wereldse:

*... Met de religie is het zo
een huis waarin wensen mogen komen
gekleed of naakt
noemen wij een kerk
een boek met uitroepen als
kom toch reinig mij leid ons
noemen wij een gebedenboek
een herinnering aan de overledenen
noemen we communie
de geschiedenis van iemand
die radicaler wenste dan wij
noemen we het evangelie*

(Van de boom leren, 111)

Er moet ook nog
een derde aspect worden genoemd,
uit Sölle's denken en leven.

De vraag namelijk
hoe te voorkomen
dat een mens
opbrandt van heilige verontwaardiging
tijdens

wat zij noemt
“de terugreis” van de mystieke levensweg:
de vertaling van geloof naar
het politieke vlak.

En daar gaat het dan om
de existentiële ‘relationaliteit’
van alles wat geloof is!

Als geloof en religie
relationele dimensies van het bestaan zijn,

dan werken deze ook door
in de geleefde intermenselijke relaties.

Theologisch geformuleerd
is dit niets minder
dan een zeer concreet doordenken
van het beeld van de incarnatie.

In Sölles persoonlijk leven
krijgt dat relationele
- naast vele andere verbindingen -
gestalte in haar huwelijk
met Fulbert Steffensky.

Het zijn twee mensen
met zeer verschillende levensverhalen:

Steffensky
een voormalig monnik
met diepe wortels

in een monastieke Benediktijnse spiritualiteit,

en Sölle
die zich hardhandig
aan een burgerlijk lutherse opvoeding ontworstelt.

Zij vullen elkaar aan en dagen elkaar uit
om God te deconstrueren
en tegelijk toch niet los te laten,

maar als ervaring van geborgenheid
ten aanzien van een gebroken wereld
terug te vinden,
... ook in elkaar.

Nog een gedicht als voorbeeld hiervan:

Voor Fulbert

*Drinker en slappeling
eerste en laatste lezer
biechtvader in het verzet*

*die de nacht kent
en de kaarsen aansteekt
om het boek te lezen*

*die me beschermt
tegen anderen en mezelf
en die niemand opgeeft*

behalve zichzelf dikwijls

companero

(Van de boom leren, 33)

Sölle's theologie speelt zich dus af
tussen drie al eerder genoemde aspecten:

- De weg van de mystiek
als sleutel tot een andersoortige omgang met een gebroken waarheidsbegrip,
- de relationaliteit als basisconditie van een hernieuwde religieuze existentie
en
- de hermeneutische sleutel van de lijdenservaring
voor de ontmaskering van structuren van zonde,

Deze drie vormen samen
het programma van haar theologie,
die

- profetisch is van taal
in plaats van beschrijvend
- die uitdaagt om vooral zelf
en nieuw over God te denken

Een theologie

- die dwars staat op de ideologische vernauwingen
van haar tijd en alle tijden,
als provocatie ook tegenover de gevestigde kerk

- die bronnen van mystiek ontgint en democratiseert, ook voor protestanten...

Theologie
eerder als vorm van kunst
dan als kennis-wetenschap...

Een theologie en een geloof die
openingen houden
voor een liefde voor het gewone leven
ook in alle eenvoud ervan...

Diepste diepte en hoogste eenvoud...
... ook die van het familieleven ...

Voor Sölle horen zij bij elkaar
als delen van een mystieke weg
van het laten, loslaten
en zich hervinden,

zo als zij dat tegekocht
bij mystici als Meister Eckhart
en hedendaagse mystici
als Ernest Cardenal
of Daniel Berrigan...

Sölle volgt de oude wegen
van inwijding.

En ze laat zich meenemen

tot in de diepste diepte
of hoogste hoogte,
van waar je
niets meer blijft dan
het vertrouwen op...

ja... wat dan wel God moet heten...

Een God die
zo zegt zij het:
GEBEURT TUSSEN DE MENSEN

Als ontmoeting...

Zo vindt zij nieuw tot zichzelf:
Een positieve weg
naar eigen lichamelijkheid en spiritualiteit.

Zij exploreert haar vrouwzijn
als verbondenheid en mede-lijden
met de schepping:
als vreugde en als pijn.

En ze schrijft liefdesgedichten over het leven...

En tegen het einde van haar leven
gaat zij op de mystieke weg nog een stap verder.

Zij schrijft over een "Mystiek van de dood":

De dood die geen vijand is,
maar die het leven afrondt en vol maakt...

als wij met de dood durven te leven
en hem niet krampachtig
buiten ons levensperspectief proberen te houden...

In haar beschrijving
is de dood
... en die dood kan vele vormen aannemen ...
vooral een loslaten,
en een diep mystieke ervaring,
die vrij maakt
voor de liefde en het leven.

Ze schrijft daarover
in een brief aan haar kinderen:

Vergeet het beste niet!
zegt zij...

En ze herwint daarbij
de barmhartigheid
om van zichzelf te houden
in al haar gebrokenheid.

Haar laatste lezing
om de avond voor haar dood
gaat dan ook over

Het Geluk...

Ik kom tot een afronding:

Reden waarom ik u vandaag
over Dorothee Sölle en haar theologie vertel
is,
dat ik overtuigt ben,
dat haar denken en geloven
juist in onze post-postmoderne tijd
elementen bevat die we niet kunnen missen.

Wij zullen
als kerken en als individuen
op zoek moeten,
- net als zij,
naar een nieuwe taal
om over God te spreken
en over dat
wat de eendimensionaliteit van leven
weet te overstijgen.

Want onze oude talen zijn voor een groot deel
onverstaanbaar geworden.
Wat niet wil zeggen dat ze overbodig zijn,
maar ze hebben vertaling nodig...

Wij zullen dit moeten doen
vanuit een positie van kwetsbaarheid,
eveneens als kerk en individu,
want alles wat er ooit
aan maatschappelijk vanzelfsprekend
aanzien en positie was

is verdwenen...
al hebben sommigen dit nog niet door
of willen het als
“tijdelijk dipje in de historie” beschouwen.

De kleinheid en kwetsbaarheid van het evangelie
IS GEEN tijdelijke zwakte,
maar behoort tot de kern en de sterkte
van waar het van getuigt.

Wij zullen,
wetende om die kleinheid en kwetsbaarheid,
uitgesproken moeten zijn en worden
waar het gaat om de brandende vragen van deze tijd
... en dan bedoel ik niet dat
wat toevallig de media haalt...

En wij zullen als kerken
en zoekende zin-gemeenschappen
moeten afgaan op het kompas van
waar wij ten diepste door worden geraakt.

DAT is communiceerbaar
ook daar waar taal het laat afweten.

Dat een modern of post-modern mystieke weg
daarbij kan helpen,

daarvan ben ik overtuigt,
en daarbij kan de stem van Dorothee Sölle
niet gemist worden.

Ik wil haar tenslotte nog eens
zelf aan het woord laten,
in hoe zij spreekt
over die “nieuwe taal”
om het evangelie te communiceren:

Een vroege, jonge Dorothee Söllen,
in een uitzending van de IKON uit 1981...

Hartelijk Dank!